

І.І.Колесник*

ГОГОЛЬ У КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: МІФИ ТА СТЕРЕОТИПИ

(до 200-річчя Миколи Гоголя)

У статті розглядається місце і роль Гоголя у культурно-інтелектуальному просторі України як історія виникнення і зміни низки образів гоголезнавства. Представлено феномен українського гоголезнавства – засадничі ідеї, міфи, стереотипи, політичне підґрунтя, етапи формування: від самого його початку до Модерну, радянський, діаспорний, сучасний. Простежено, як змінювався механізм рецесії образу Гоголя у професійній та масовій свідомості українців. Ідеться про поступовий перехід від ідеї «розколотості» до ідеї цілісності образу Гоголя.

Було б дуже прикро, коли б читальник зрозумів це як намагання робити якусь «революцію» в гоголезнавстві (мовляв, чи не забагато відваги, і чи не замало скромності у таких проголошеннях і т.д.).

Євген Маланюк. Гоголь в літературознавстві

Гоголезнавство – явище культурно-інтелектуальної історії

Микола Гоголь у культурно-інтелектуальній історії сприймається через поняття «гоголезнавство». У рік 200-літнього ювілею М.Гоголя не лише підвищується інтерес до гоголезнавства, але виникають численні рефлексії з приводу складності, парадоксальності, значущості цього явища. Насамперед, виникає спокуса перейти на «мову» історіографічних спостережень та висновків. Утім, гоголезнавство не варто сприймати вузько, як різновид літературної історіографії. Гоголезнавство – це потужне культурне й інтелектуальне явище, яке виходить за межі літературознавства як такого.

У сучасних мовних практиках з'явилась низка слів-характеристик гоголезнавства: «російське», «українське», «радянське», «діаспорне», «американське», «православне», «патріотично-православне». Щодо розуміння терміна «гоголезнавство», то він сприймається доволі традиційно – як «дисципліна» чи навіть «наука». «Гоголезнавство, – писав у 1926 р. Василій Гіппіус, – дисципліна не нова, і зроблено в ній не мало, проте досі немає вичерпного дослідження, яке б зі всією повнотою й усією науковою точністю розглянуло питання про ступінь фізичної достовірності й історико-літературне значення всіх джерел, дотичних до вивчення Гоголя»¹. Літературно усталеною є рецепція гоголезнавства як комплексної міждисциплінарної сфери знання, навіть «науки», яка має зв'язки із філософією, естетикою, культурологією, театрознавством, журналістикою².

Гоголезнавство, наче живе ество, яке має свою генеалогію, батьків-засновників, численних менторів-вихователів, кожен з яких бачив власні перспективи буття цього «ества», що жило своїм власним життям із підйомами та спадами, періодами забуття, своїми радощами й сумом, спотворенням і відтворенням, зі своїми таємницями та відкриттями, усім спектром кольорів від чорного й червоного до жовто-блакитного та навіть «смугастого».

* Колесник Ірина Іванівна – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

Гоголезнавство постає у різних іпостасях – дисципліни, галузі літературознавства чи міждисциплінарної сфери знання, навіть науки. Відтак, гоголезнавство можна сприймати і як феномен культурно-інтелектуального життя, підмурком якого слугує традиція, зіперта на соціокультурні реалії та інтелектуальний ландшафт певного часопростору. Гоголезнавство – це культурно-інтелектуальна традиція, що містить різні ідеології, смакові культури, мовні стратегії, моделі інтелектуальної поведінки, політичні вподобання, світоглядні цінності, засоби рецепції, організаційні параметри.

Останнім часом виникли конкретні інституції, центри гоголезнавства, серед яких «Дім Гоголя» у Москві і Гоголевський науково-методичний центр у Ніжинському державному університеті ім. Миколи Гоголя, де було започатковане друковане видання «Гоголезнавчі студії/Гоголеведческие студии» (7 випусків; 8-й випуск становить собою «Літопис життя й творчості Миколи Гоголя. Ніжинський період (1820–1828)»). Крім того, у Полтаві виходять «Гоголезнавчі читання».

Група гоголезнавців виникла на кафедрі російської літератури Російського державного педагогічного університету ім. А.Герцена (Санкт-Петербург). До організаційних засад гоголезнавства варто віднести проведення «Гоголевських читань», конференцій, перевидання зібрання творів та окремих праць, бібліографічних покажчиків.

До гурту гоголезнавців, дослідників творчості М.Гоголя, належать фахівці різного профілю – від класичних літературознавців до поетів, письменників, філософів, істориків, психіатрів, журналістів, публіцистів тощо. Особливу групу утворюють сучасники М.Гоголя – друзі, «однокоритники» по Ніжинській гімназії, земляки, котрі мешкали у Петербурзі, партнери по обговоренню, знайомі, літературні недруги, опоненти, представники культурної аристократії (завідником численних салонів якої був М.Гоголь) й літературно-мистецької богеми, критики, видавці, які залишили численні згадки і спомини про нього.

Гоголезнавство як культурно-інтелектуальна традиція вивчення творчості, біографії М.Гоголя, його оточення, внутрішнього і «літературного побуту» епохи – багатоманітне. Воно має різні форми, образи, засоби репрезентації, часові характеристики, авторський склад і засадничі ідеологічні настанови. Образи гоголезнавства часто змінювалися у межах конкретного культурно-національного простору, системи цінностей, політичних кон'юктур.

Найпотужніші форми, які постійно конкурують між собою, – російське та українське гоголезнавство. «Радянське» та «західне», зокрема американське, гоголезнавство залишалися наче на маргінесі цих основних форм/образів гоголезнавства, по-перше, з огляду на інтелектуальну штучність класово-препарованого «радянського/советського гоголезнавства» та спорадичність і фрагментарність західної *hoholeany*. Образи гоголезнавства різняться відповідним набором стереотипів, штампів, зразками мовної поведінки. Відтак, для українського «гоголезнавства» типовим був наступний ряд формул та стереотипів: М.Гоголь «один із найславніших синів України», «один із геніальних людей, яких дала Україна»; «він наш, він не їх» (М.Грушевський); «душа Гоголя була вражена роздвоєністю» (О.Єфименко); «перший свідомий малорос» і «батько малоросизму» (Є.Маланюк); «український культурний месія» (В.Скуратівський). У лексиконі російського гоголезнавства поряд з усталеними формулами на зразок «основоположник критичного реалізму», «гоголівський період російської літератури» (Н.Чернишевський), «великий письменник-сатирик» (В.Короленко), «великі симпатії Гоголя до простого народу» (Н.Добролюбов), «це найвеличнійший російський письменник» (А.Чехов), «справжній реалізм Гоголя-митця» (І.Гончаров), «письменник-реаліст» (М.Горький) виникають нові стереотипи – «православний письменник і мислитель-державник», «православний митець-мисли-

тель», «православний напрямок у вивченні літературної спадщини Гоголя» (В.Воропаєв), «великий духовний письменник Росії» (патріарх московський Алексій II (А.Рідігер)).

Для образу «радянського» гоголезнавства типовим був такий вербальний ряд характеристик та оцінок: «Гоголь – борець», «Гоголь – людина» (А.Луначарський), «Гоголь – викривач кріпосницького ладу», «Гоголь – митець-реаліст». У річищі офіційної радянської ідеології обов'язковими стали такі стилістично важкі та ідеологічно незграбні конструкції, як «величезне значення Гоголя у зміцненні уз дружби між російським і українським народами, у розвитку передової української культури і літератури» (Ю.Василенко), «демократичні погляди Гоголя у період його праці над повістями з українського життя» (В.Єрмилов), «роль Гоголя в історії російсько-українського літературного єднання», «Гоголь створив образи України, що ввійшли в російську літературу» (Н.Крутікова), «творчість Гоголя була зброєю в руках революційно-демократичних письменників», «спадщина Гоголя – важливе свідчення плідного взаємовпливу культур двох братніх народів – російського та українського» тощо. Цілком очевидно, що в радянській «гоголеані» постійно варіювалися мотиви «Гоголя-борця», «реаліста», носія «дружби братніх народів».

Американському гоголезнавству притаманний войовничий настрій, наступальні стратегії, як-то «відвоювати» М.Гоголя у росіян; «українськість» – стрижень творчості Гоголя, Гоголь є «апогеєм і кульмінацією українського міфу», Гоголь – «породження козацького минулого й російського імперського сьогодення», «українсько-російський дуалізм» Гоголя, роздвоєння душі або «гоголівський дуалізм», «український світ Гоголя», «гоголівський міф про Україну» (Г.Грабович).

Лексична тканина, тропи й формули є констатацією існування і конкуренції між собою таких різних, інколи контрверсійних, образів гоголезнавства. Прибічники того чи іншого образу використовують найрізноманітніший інструментарій – від методів класичної філології, символізму, націоналізму, фрейдизму, класового принципу до структурної антропології, теології і богослов'я.

Ясна річ, що всі образи гоголезнавства як культурно-історичного явища мали свою логіку та динаміку розвитку, способи самоідентифікації й репрезентації. Домінуючими у сучасному гоголезнавстві залишаються український та російський проекти, котрі мають достатньо розвинену внутрішню та зовнішню рефлексію щодо їх минулого, нинішнього стану та завдань.

Про тенденції загальноросійського/імперського гоголезнавства свого часу писав Михайло Грушевський. На його думку, у «ворожих українству сферах» з М.Гоголя було зроблено певною мірою «символ, прапор, гасло «общероссизму» на посрамлення українських сепаратистів» – спадщина М.Гоголя була монополізована й привласнена імперськими структурами. Так, наказано було відсвяткувати 100-річний ювілей М.Гоголя «по спеціальній програмі й інструкції». Позиція М.Грушевського засвідчує, що постать М.Гоголя стає символічним заручником у політичній боротьбі, зіткненні різноманітних «націоналізмів». У певних київських колах, змушений був констатувати історик, автора «Тараса Бульби» зробили «свого роду патроном чорносотенства», що загрожує опоганенням пам'яті М.Гоголя в «очах нечорносотенної суспільності». Носіям імперської свідомості й адептам офіційного російського гоголезнавства М.Грушевський закидає спроби зробити М.Гоголя прикладом «общеруса на малороссийской почве», взірцем, каноном для українства – мовляв, українець повинен бути саме таким, як М.Гоголь, а не «сепаратистом»³.

Євген Маланюк у фаховій розвідці «Гоголь в літературознавстві» (1943 р.), аналізуючи стан українського та російського гоголезнавства, змушений визнати, що російська література створила найбільшу й найчисельнішу *hoholeanu*.

Російське гоголезнавство він кваліфікує як «зоровану і розбудовану галузь російського літературознавства», що створила монументальні фахові монографії, спеціальні видання, зібрання творів письменника, матеріали про біографію і творчість письменника. Є.Маланюк натрапляє на «дивний парадокс» в офіційному гоголезнавстві: М.Гоголем цікавилися або земляки (початок поклав П.Куліш), або люди «загальноімперського типу» з ослабленим чи й атрофованим «національним інстинктом» (В.Шенрок, Н.Котляревський, В.Зінковський, В.Гіппіус, В.Розанов).

Засадничу ваду російського гоголезнавства дослідник вбачає в тому, що М.Гоголь та його творчість аналізуються й оцінюються «завше абстрактно, відірвано від коріння й ґрунту», тобто від національних начал. Такий підхід російських гоголезнавців призводить до того, що творчість М.Гоголя сприймається як творчість «малороса», «общероса», цілком «росіянина» («русского»). Словом, абстрактний підхід, вважає Є.Маланюк, має наслідком зниження «якості і кількості» багатого російського гоголезнавства, яке обертається у «замкненому колі» стилістичних, тематичних, «фабулярних і навіть соціологічних дрібничок».

Водночас, основну ваду російського гоголезнавства Є.Маланюк пов'язує із монополією на письменника. Російське гоголезнавство перетворилось на «головне джерело» і для земляків, і для решти народів Європи. Російська монополія на М.Гоголя була «безконкурентною», що надавало їй «особливої сугестивної сили». Цілі покоління виховувались у таких стереотипах «російського гоголезнавства», як «творець російського реалізму», «істинно російський геній», «світоч православної віри». Російський загал, констатував Є.Маланюк, сприймав цю «фантастику» за «непорушний канон»⁴.

Не менш скептично Є.Маланюк оцінював і стан українського гоголезнавства, причини «кількісної та якісної бідності» якого він пояснював рядом обставин, що заважали «національній творчості». Ідеться про: а) «певний психічний мінімалізм»; б) «регіонально-рідну обмеженість мислі»; в) «своєрідний брак духовного імперіалізму». Є.Маланюк уважав неприпустимим «віддавати» М.Гоголя росіянам, які довели всьому світові його «російськість» лише через те, що він писав російською. Утім, це не означає, що М.Гоголь «не наш», що «не варто ним і цікавитися». Узагалі, Є.Маланюк уважав недоречними дискусії на тему «наш чи не наш». Він завважив певну тенденцію – якщо старше покоління вбачало в Гоголеві «розбудовувача першої національної свідомості», то молодше, навпаки, сприймало його як «малороса і батька новітнього малоросизму»⁵.

Американський дослідник-літературознавець Григорій Грабович проблему М.Гоголя ставить у прямих зв'язок із культурно-історичною свідомістю українства, яке у ХІХ ст. себе лише «осмислювало і відкривало», а в постколоніальну добу – переосмислює себе ж і наново відкриває; в обох ситуаціях М.Гоголь «становить точку опори й базу пізнання». Дослідник упевнений, що стрижень Гоголевої творчості визначається «його українськістю». Причину «скандальної глухості і сліпоті американських русистів» Г.Грабович убачав у тому, що «подібно до росіян, яких вони імітують», вони можуть писати «цілі книжки про Гоголя і у принципі зовсім не застановлюватися над його українськістю, не бачити, що саме це є стрижнем його творчості як такої». «Для мене, – констатує Г.Грабович, – ... від самого початку було ясно, що Гоголь органічно вписується в український контекст і в історію української літератури, хоч при тім і не випишується з російської». Ідентифікуючи себе з українським гоголезнавством, Г.Грабович упевнений, що «відвоювання» М.Гоголя «відбудеться тільки на шляху якості: Гоголь до тої міри буде нашим, до якої ми будемо добре про нього писати»⁶.

Рефлексії щодо сучасного стану російського гоголезнавства фіксують начебто дві провідні течії – православну і традиційну. Так, Владімір Воропаєв гово-

рять про два напрями. Першій – «вивчення Гоголя з позицій православного світогляду (таким є світогляд самого Гоголя)». Другий напрям кваліфікується як «традиційне ліберальне літературознавство», якому закидаються «західні методи вивчення вітчизняної словесності, без урахування її національної специфіки». До низки «західних методів» прибічники православного гоголезнавства відносять фрейдизм, формалізм, вульгарно-соціологічний підхід, психоаналіз, який виступає «особливо агресивно» у сьогодишньому гоголезнавстві. Провідними тенденціями у сучасному російському гоголезнавстві (читай: православному) є публікація нових текстів М.Гоголя, перевидання праць про нього, що були недоступні широкому читачеві (вітчизняних та емігрантських), створення центрів вивчення творчості М.Гоголя у пам'ятних місцях, реалізація нового академічного проекту видання творів письменника⁷.

Розкол у середовищі російських гоголезнавців усіяло переспівується та варіюється у численних вербальних формулах, новотворах, штучних тропях, лексемах на зразок «чисті», тобто православні, і «нечисті» – «світські» гоголезнавці; дві моделі судження про М.Гоголя: одна «православна», тобто богословські орієнтована, інша – «неправильна», словом, «естетично орієнтована»⁸. Дехто сприймає розкол у сучасному російському гоголезнавстві по лінії найновіших «західників» та «неослов'янофілів», чи прибічників «чистого мистецтва» та представників «православного гоголезнавства», або між структуралістами та послідовниками класичних шкіл у літературознавстві, культурології тощо⁹.

Цілком очевидно, що гоголезнавство – це не сюжет літературної історіографії або складова національних моделей літературознавства, чи то простіше – сукупність літератури про творчість і біографію письменника М.Гоголя. Гоголезнавство слід розглядати як складний культурно-інтелектуальний феномен певної епохи, репрезентований різними літературними формами, течіями, прийомами, сукупністю культурних та моральних цінностей, політичними лояльностями, ознаками національної та корпоративної належності різних угруповань гоголезнавців, які відрізняються за стильовими перевагами, смаковою культурою та політичними вподобаннями.

Про неоднозначність феномена гоголізму свідчить багатство та розмаїття його предметного поля – традиційними сюжетами ще за життя самого М.Гоголя вважалися численні факти його біографії, аналіз літературної творчості, коло спілкування, релігійні вірування, його родовід, походження, сімейні зв'язки. Згодом у просторі уваги з'являються питання національної ідентичності (національні аспекти творчості), соціально-політичні вподобання письменника, стан здоров'я, психічний склад, проблеми рецепції його творчості різними культурно-ідеологічними анклавами.

У передювілейній фазі гоголезнавство робить помітний стрибок щодо розширення свого предметного простору. Навіть поверховий погляд на стан сучасних гоголезнавчих студій (у всіх національно-культурних модифікаціях) засвідчує їх потужний потенціал та широкі можливості щодо розширення предметного поля гоголезнавства, «пульсація» якого означає рух у напрямі від традиційних гоголезнавчих сюжетів (як-то творчій шлях, поетика, стиль, майстерність, духовна криза, романтизм М.Гоголя, його родовід) через пошуки національно-літературної ідентичності (роздвоєння, «дві душі», «таємниці національної душі») до новітніх мотивів (зі сфери символізму, психоаналізу, структуралізму, постколоніальних студій) на кшталт «гоголівського міфу про Петербург», «міфу Гоголя про Україну», «світу Гоголя», «Гоголя-футуриста», «кітч Гоголя». Ціле гроно сюжетів присвячене «розшифровці» семіотичних кодів, символів, ідей/емблем творчості М.Гоголя, зокрема мотивів «відплати», «побратимства», «диявольського контракту й культурної ініціації», «гоголівської проекції проблеми страху», «образу Божої матері у художньому світі Гоголя», «християнських засад світогляду Гоголя».

Спостерігається тенденція щодо постійного розширення діапазону інтересів сучасного гоголезнавства. Посилюються його міждисциплінарні практики, крос-культурні зв'язки, методологічний супровід. Формуються цілі напрями гоголезнавчих студій: «Гоголь і сучасна література», «Гоголь і всесвітня література», «Гоголь та російське зарубіжжя», «Гоголь і мистецтво». Актуалізуються проблеми рецепції М.Гоголя у символізмі, структуралізмі, постмодерністському дискурсі, православній свідомості: «Гоголь і православ'я», «творчість Гоголя у сучасній навчальній літературі»; і навіть такі оригінальні ракурси, як «Гоголь у просторі сучасної анімації» та «Гоголь в Інтернеті»¹⁰.

Предметне поле гоголезнавства від довготривалої статичності радянської доби й певного пошквалювання 1990-х рр. нині, у рік 200-літнього ювілею письменника, вступає в акматичну стадію. Водночас на соціокультурному та ментально-інтелектуальному рівнях усе розмаїття проблематики збігається до точки засадничого дуалізму М.Гоголя. Множинність повторів, редукції образів творчості та життя письменника ґрунтуються на алюзії розколотості, принципах двоїстості, амбівалентності, численних лояльностей, закодованих у його свідомості, біографії, творчості. Цю двоїстість і розколотість відчував сам М.Гоголь, який, як це не парадоксально, і заклав традицію подвійної рецепції свого власного образу. У відомому листі-відповіді, адресованому Александрі Смирновій, він сам визнає, що не знає, яка «у нього душа – хохлацька чи російська» («какая у меня душа, хохлацкая или русская ... Знаю только то, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином») (1844 р.).

Такий спосіб саморефлексії та самопрезентації став джерелом сили-силенної припущень, суперечок, ідеологічних конструкцій та політичних ігор. Ідея розколотості проектувалася у різних національно-культурних моделях гоголезнавства на матеріалах літературної творчості, релігійних пошуках, ментальних структурах свідомості письменника. Природний дуалізм М.Гоголя, який він усвідомлював сам і щодо якого дискутували його сучасники, породжував численні бінарні опозиції: романтик/реаліст (Н.Котляревський), критик/реакціонер (радянський стереотип), язичницьке/християнське начала (Д.Мережковський), індивідуум/соціальне середовище (В.Гіппіус), общерус/малоросійська основа (Д.Овсяннико-Куликовський), українець/росіянин, «хохлацька/російська» душа (М.Гоголь), «національна двоїстість Гоголя» (О.Єфименко), малорос/общерос, «українсько-російський дуалізм» (Г.Грабович), теорія «двох Гоголів» (ранній Гоголь – викривач дійсності, зрілий – реакціонер), православні/католицькі вподобання (православне гоголезнавство), український міф/петербурзький міф Гоголя (структуралізм).

Певна річ, природний дуалізм М.Гоголя, його ментально-культурна двоїстість, подвійні російські-українські лояльності підживлюють творчі пошуки, прагнення розкрити «таємниці Гоголя», реактуалізують дискурсивні змагання за творчу спадщину письменника. «Інтелектуальна боротьба» за М.Гоголя між сучасним українським та російським гоголезнавством містить політичні аспірації. Чого варте формулювання назви секції на одній із російсько-українських конференцій – «Як поділити Гоголя? Російська, великоросійська й українська культура в ХІХ–ХХ ст.»¹¹.

Той факт, що гоголезнавство поступово виходить за межі класичного літературознавства у простір постнекласичного/православного дискурсу, у сферу культурології, антропології мислі, історії мистецтвознавства, соціології, нарративної психології, державної політики засвідчує, що літературознавці втрачають «монополію» на письменника.

Вочевидь, у даний момент ми можемо стати свідками зміни парадигм у гоголезнавстві – від парадигми «розколотості», яка домінувала протягом двох

століть, відбувається відхід/перехід до парадигми «цілісності» душі, особистості, художнього світу М.Гоголя. Чи можлива взагалі парадигма цілісності образу М.Гоголя та його спадщини? Питання це можна прояснити, окинувши оком попередні проекти гоголезнавства, їх засадничі принципи, підходи, мотиви конкуренції, ідейний та організаційний ресурси.

Українське гоголезнавство: від витоків до Модерну

Першим біографом М.Гоголя по праву вважається Пантелеймон Куліш (Є.Маланюк, Г.Грабович, Ю.Барабаш). Саме йому належать перші збірки-біографії письменника – «Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем»¹² та «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем»¹³. Поза сумнівом, саме П.Куліш заклав підвалини українського гоголезнавства. Проте, починаючи від 1860-х рр. він «втрачає інтерес до письменника»¹⁴.

У другій половині XIX ст. українське гоголезнавство реалізовувалося здебільшого у перекладацькій діяльності (завдяки зусиллям та ентузіазму діячів громадсько-літературного руху), а також у нагромадженні фактів, свідчень, споминів сучасників-земляків про М.Гоголя.

Суттєвих змін гоголезнавчі українські студії зазнали у період між двома круглими датами, пов'язаними з життям видатного земляка – 1902 р. (п'ятдесята річниця з дня смерті) та 1909 р. (сторіччя з дня народження). У цей період інтерес до феномена М.Гоголя, його рецепції в літературній та масовій свідомості підживлювався українським Модерном. Рубіж XIX і XX ст. ознаменувався докорінними змінами у політичній свідомості активного українства (формування різних моделей націоналізму – від патріотизму/«м'якого націоналізму» М.Драгоманова, самостійництва М.Міхновського і до інтегрального націоналізму Д.Донцова). Постать М.Гоголя перебувала у просторі уваги не лише українських літераторів, письменників, публіцистів (що було цілком природним), але й фахових істориків, представників української історичної науки доби Модерну, яка рухалась по висхідній і свідомо маркувала себе відмінною від офіційної російської історіографії та її інституцій.

У середовищі української культурної громадськості виникали різні ідеї/проекти вшанування пам'яті свого земляка-письменника. Так, із приводу 50-ліття від дня смерті М.Гоголя Панас Мирний звертався у листі (від 12 березня 1902 р.) до Михайла Коцюбинського з пропозицією подати статтю до збірника пам'яті М.Гоголя. Передбачалося, що він вийде російською й українською мовами й міститиме: а) белетристику з поезією (здебільшого українську); б) історію краю; в) етнографію; г) публіцистику; д) економіку. Вражаючим є масштаб запропонованого гоголезнавчого проекту, який мав за мету «виявити життя у нашому краї». Відтак у постаті М.Гоголя активна українська громадськість убачала джерело українськості, пробудження національної свідомості, демонструвала певний намір привласнити принаймні «раннього» М.Гоголя в оточенні його українських персонажів, подій, образів, а, тим самим, власного краю, «звідки вийшов Гоголь, почавши перше всього писати про життя своєї сторони». Ідея ініціаторів даного проекту була скерована на сучасне, а не далеке гоголівське минуле рідного краю: «От і мається думка показати – чи перемінилося це життя з-за часів Гоголя, чи тільки змінилася деяка облуда, а зерно життя зосталося те ж саме»¹⁵. На жаль, проект присвяченого пам'яті М.Гоголя альманаху, що його задумав Панас Мирний, так і залишився нездійсненим.

Тематика гоголезнавчих українських студій зазвичай була зосереджена на питаннях походження, родоводу, зв'язків родини М.Гоголя з українськими старшинськими родами, що мало підтвердити його українське коріння. Це, пе-

редусім, розвідки О.Лазаревського («Сведения о предках Гоголя») і В.Чаговця («Семейная хроника Гоголей; по бумагам семейного архива»)¹⁶. Ранньому українському гоголезнавству притаманний інтерес до історичних і художніх творів М.Гоголя з «історії Малоросії» з явними та прихованими культурно-національними імплікаціями (зокрема, стаття І.Каманіна «Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии»¹⁷).

Український Модерн створив ідеологічні засади національного проекту гоголезнавства. Прикметно, що саме історики «поставили» М.Гоголя на національний ґрунт, теоретично довели його роль і місце у формуванні інтелектуальних структур свідомого українства.

Одну із засадничих ідеологем українського гоголезнавства – ідею «роздвоєності»/«національної двоїстості» М.Гоголя – сформулювала Олександра Єфименко, яка у статті «Национальная двойственность в творчестве Гоголя» (1902 р.) стверджувала, що «душа Гоголя» була вражена роздвоєністю. Цей мотив переспівується О.Єфименко, напевно, задля більшого ефекту за всіма правилами жіночого письма, у термінології родинності (серце, кров), сім'ї, дихотомії мати/син. Великий письменник, за словами О.Єфименко, був «рідним сином малоруської народності» і «приймним – великоруської». «Свій прийомній матері він віддав усе: свій великий талант, життя своє, кров свого серця», утім, життя і талант він отримав не від неї, а від іншої.

Прояви «роздвоєності» М.Гоголя дослідниця вбачає протягом усього його життя. Дитинство письменника пройшло у «денаціоналізованому середовищі», проте воно було насичене «атмосферою історичної традиції»; родина, в якій він ріс, була овіяна «атмосферою малоруської народності». Українською була навіть зовнішність письменника, як це може помітити й відзначити лише жінка-дослідник. Риси характеру М.Гоголя – скритність, упертість, своєрідний гумор – також слугували проявом «малоруської національної особливості». Ознаками українськості М.Гоголя дослідниця вважає його інтерес до «малоруської історії», пристрась до українських пісень, музики, танців, знання національного фольклору, етнографії та літописів.

О.Єфименко знаходить «роздвоєність» і у художній творчості М.Гоголя, в якій співіснували начебто несумісні елементи – ліризм і гумор, ідеалізація дійсності і водночас її висміювання/осміювання, зведення до вульгарного, низького, потворного. Причому ліризм спостерігається у творах з «малоросійського життя», гумор – із «життя загальноросійського, до того ж, гумор холодний, суворий, що вбиває». При висвітленні «малоросійського життя», усе у М.Гоголя, на думку дослідниці, перебуває в гармонії – добро і зло, краса і потворність. Проте при зображенні російської дійсності різко змінюються художні прийоми митця – замість образів постають якісь «карикатури». Більше того, О.Єфименко стверджує, що М.Гоголь не лише не знав «великоросійського народу» з його характерними національними ознаками, а навіть зовсім ним не цікавився, ані його сучасним життям, ані історичним минулим¹⁸.

Неприглядна російська дійсність ображала в М.Гоголі одну близьку йому ідею – «ідею російської держави», яка вийшла з тієї ж самої російської дійсності. Глибока повага М.Гоголя до «ідеї російської державності» («идеи русской государственности»), на думку О.Єфименко, була ним вивезена готовою «зі своєї малоруської батьківщини» (у чому можуть перекопати, зокрема, часті відвідування М.Гоголем у дитинстві разом із батьками свого далекого родича і царського вельможі Д.Троцького). Джерелом «державницького» чуття М.Гоголя, вважає О.Єфименко, були також поняття, прищені йому школою та російською літературою¹⁹.

Алюзії двоїстого ставлення М.Гоголя до Росії та її імперської дійсності українська дослідниця вбачає в таких гоголівських образах Росії, як «Русь-

трійка» та метафора Росії як геть занесеної хуртовиною, холодної, маленької, далекої, відірваної від життя, загубленої у снігах поштової станції.

Відтак, у дискурсі О.Єфименко знаходимо контури моделей рецепції М.Гоголя та його спадщини представниками різних поколінь і угруповань дослідників. Одна з таких моделей – соціально-класова: М.Гоголь так і не зрозумів, що кріпосництво – це найпотворніша із соціальних вад, що лише у такій «отруєній атмосфері» могла зародитися «колекція моральних потвор», яких письменник вивів у «Мертвих душах».

О.Єфименко, як історик-позитивіст, закидала М.Гоголеві неусвідомлення того, що «форми життя державного і політичного» щільно пов'язані із «соціально-культурною» формою. Натомість М.Гоголь одну з них глибоко вшановував (державну), а над рештою – глузував.

Основна модель-рецепція, яку конструює О.Єфименко – модель «національної двоїстості». Державницькі настрої та вподобання М.Гоголя авторка сприймає як одну з причин глибокої, притаманної йому світоглядної суперечності. Світоглядну роздвоєність і суперечності М.Гоголя вона вважає за природний і психологічно вимушений результат того, що він відірвався від «національного ґрунту» заради «служби російській державі», однак не зміг зректися «винятковості своїх національних симпатій».

Певна річ, «національне» О.Єфименко подає як домінуючий фактор роздвоєності, двоїстості М.Гоголя, який став «прийомним сином російської державності», проте не зумів «асимілюватися з російською народністю». М.Гоголь став жертвою «душевної роздвоєності», яка сягає своїм корінням «роздвоєності національної». Імплицитно у гоголезнавчому дискурсі О.Єфименко присутня ідея містицизму як способу подолання глибоких світоглядних суперечностей, «психологічного виходу» з ситуації роздвоєності²⁰.

Ювілейна стаття Михайла Грушевського (1909 р.) демонструє блискучий зразок рецепції М.Гоголя з позицій ідеології українського націоналізму. Перший постулат М.Грушевського: М.Гоголь не був «свідомим українцем у нашому теперішньому розумінні, не писав по-українськи». Він «не був новатором у національній сфері, яким був у сфері чисто літературній». Визначаючи місце і роль М.Гоголя в «національно-українському житті», М.Грушевський відносить його до «національно-слабких поколінь» або «лінивих держателів національних талантів».

Наступний гоголезнавчий постулат М.Грушевського-історика: М.Гоголь був «продуктом свого часу», певного збігу обставин. На перше місце з-поміж цих обставин він ставить занепад Гетьманщини, на руїнах якої М.Гоголь виріс. Уся «енергія середовища», де він жив, була спрямована «на приладження нових політичних і суспільних форм, щоб за ціну сього добитися кар'єри й маєтку». «Великі люди» на кшталт Д.Троцинського, які зуміли «видряпатися на верхи російської службової ієрархії», слугували тому «взірцем і захоотою».

Не менш важливу обставину щодо українських лояльностей М.Гоголя М.Грушевський убачає в тому, що в Петербурзі він став «співцем українського життя, що вмирало на його очах під новими впливами, новими формами», підігрітий «мріями на непривітній чужині про свою «Малороссию» та етнографічним інтересом до українства в «петербурзьких інтелігентських кругах». М.Гоголь «обсипав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялася йому дорогою, прекрасною покійницею», навіть не підозрюючи «її близького воскресіння», – писав М.Грушевський, витворюючи лексичний ресурс українського національного відродження.

Обставиною, що ставала на заваді «українськості» М.Гоголя, М.Грушевський уважав його оточення. «Нещастям» було те, що митець не мав навколо себе людей «із сильніше вираженими національними почуттями». Натомість він

обертася «між росіянами або українцями зовсім денационалізованими»²¹. Водночас, «українські інтереси й симпатії» М.Гоголя «електризують» його земляків, зокрема М.Максимовича, та й сам письменник починає «іронізувати з великоросів і Великоросії». За висловом М.Грушевського, М.Гоголь почав «вдаватися в український націоналізм». Змінюється навіть його термінологія: «вже нема «Малороссии», на її місці – «Україна»». Цілком очевидно, що М.Грушевський усіяко прагнув віднайти ознаки «руху» М.Гоголя у бік націоналізму, проте на заваді ставала «загальноросійська сфера», що його оточувала. Саме впливами оточення М.Грушевський пояснював той факт, що М.Гоголь жодного разу у своїй творчості не вдався до української мови.

Третій постулат М.Грушевського, який впливає з двох попередніх: немає жодних підстав «викидати» М.Гоголя «з історії українського національного руху, розвою української свідомості». Як аргумент, історик посилається на любов М.Гоголя до «малоросійських» пісень, мелодій, а також згадує про вплив його «малоросійських повістей» на свідомість українських симпатиків.

Пасаж М.Гоголя з листа до А.Смирнової про невизначеність, двоїстість його душі («хохлацька» чи російська) М.Грушевський віртуозно переводить у гру понять – «два національні типи», «дві руські народності» (за М.Костомаровим). Висновок М.Грушевського цілком узгоджується з ідеологією українського націоналізму початку ХХ ст.: 1) українофіли часів М.Гоголя були «попередниками свідомого українства пізніших поколінь»; 2) самого М.Гоголя не варто протиставляти «українському рухові». «Він наш, він не їх» – завершує М.Грушевський словами з приватного листа самого М.Гоголя²².

Поза сумнівом, М.Грушевський робить ще один випад супроти російської монополії на М.Гоголя. Якщо О.Єфименко наголошувала на «роздвоєності» митця, то М.Грушевський воліє вписати його в історію українського національного руху. Саме відтоді починається «боротьба» за письменника між російським та українським гоголезнавством.

Доба українського Модерну творить у гоголезнавстві низку стереотипів, які через підручники й спеціальну літературу поширюються у професійному середовищі літературознавців та у масовій свідомості. Наприклад, Сергій Єфремов обігрує ідею «двоєдушності»²³, яка корелюється із формулою О.Єфименко про «національну двоїстість» («двойственность») М.Гоголя. С.Єфремов розвиває тезу про «український внесок Гоголя до російського письменства». Як творець художнього реалізму («натурального напрямку») в російському письменстві М.Гоголь прищепив на російському ґрунті принципи, котрі ще до І.Котляревського «пробивались в українському письменстві, а в «Енеїді» запанували неподільно». Із погляду С.Єфремова, М.Гоголь витворив «моду на все малоросійське», що прийшло на зміну «модному осміюванню малоросів»²⁴. Ясна річ, С.Єфремов, як і М.Грушевський, підривав російську монополію на М.Гоголя.

Українсько-радянське гоголезнавство

Перехід від українського до українсько-радянського («советського») гоголезнавства в Україні постає як складний процес, обумовлений низкою соціокультурних, політико-кон'юнктурних та особистісних чинників. На самому піку українського культурно-літературного ренесансу 1920 – початку 1930-х рр. виникла масштабна ідея-проект видати п'ятитомне зібрання творів М.Гоголя українською мовою. Це був дійсно грандіозний задум із залученням кращих українських літературних сил. Передбачалось, що кожен із п'яти томів супроводжуватиметься літературно-аналітичними статтями та ілюстраціями.

1-й том містив статті Івана Лакизи («Микола Гоголь») та Павла Филиповича («Українська стихія у творчості Гоголя») і цикл творів «Диканька» («Соро-

чинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала», «Майська ніч, або Утоплена», «Загублена грамота», «Ніч проти Різдва», «Страшна помста», «Зачароване місце», «Іван Федорович Шпонька та їх тітонька»). 2-й том – літературно-критичні статті Євгена Перліна («Побутові оповідання «Миргород»») та Сергія Родзевича («“Тарас Бульба” як історична повість») і твори М.Гоголя з циклу «Миргород» («Старосвітські поміщики», «Тарас Бульба», «Вій», «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»). 3-й том включав «Мертві душі» та статтю «“Мертві душі” М.Гоголя». 4-й том містив статтю Віктора Петрова (Домонтовича) «Петербурзькі повісті Гоголя» та самі повісті «Ніс», «Шинеля», «Коляска», «Портрет», «Невський проспект», «Записки божевільного». Нарешті 5-й том складався зі статей «Драматична творчість М.Гоголя», «Гоголь в українському письменстві» і драматичних творів письменника («Ревізор», «Одруження», «Грачі»).

П'ятитомник українською мовою видавався за редакцією І.Лакизи та П.Филиповича. Потужним був склад перекладачів, які взяли участь у даному проєкті: Микола Зеров («Іван Федорович Шпонька та їх тітонька»), Андрій Ніковський («Загублена грамота»), Дмитро Ревуцький («Вечір проти Івана Купала»), Максим Рильський («Майська ніч, або Утоплена», «Ніч проти Різдва»), Сергій Тараненко («Зачароване місце»), Антін Харченко («Сорочинський ярмарок», «Страшна помста»), Григорій Косинка (згодом загинув на Соловках) переклав українською «Мертві душі», які аж до 1960-х рр. видавались без зазначення імені перекладача. Проте широко замислений проєкт був здійснений в урізаному вигляді – вийшли лише три томи з п'яти: 1929 р. – 1-й том, 1930 р. – 2-й том, 1932 р. – 4-й том²⁵.

Незавершеність проєкту нового українського гоголезнавства була наслідком згортання політики українізації, заміною її курсом на стандартизацію та уніфікацію мислення, запровадженням принципу партійності в літературі та естетики соцреалізму.

Аналітично-літературні статті до трьох виданих томів українського зібрання творів М.Гоголя відбивають інспірований новою політичною кон'юнктурою процес зміни системи культурних і національних цінностей, ідеологічних принципів та суспільних преференцій. У вступній статті до 1-го тому україномовного видання творів М.Гоголя Іван Лакиза, один з ідеологів і промоторів цього проєкту, дозволяв собі говорити про «суперечливість, дисгармонійність» та «двоїстість Гоголевої вдачі», котра червоною ниткою проходить крізь усе життя та душевні переживання письменника. І.Лакиза воліє розкрити ество «двоїстості» М.Гоголя, спираючись на гоголезнавчі студії Н.Котляревського, В.Брюсова, Д.Овсянико-Куликовського, В.Гіппіуса, Д.Мережковського. «Двоїстість» М.Гоголя він пояснює «українською стихією», що підігрівалася «загально-романтичною літературною течією», та, з іншого боку, «соціальними рамками дрібномаєткового середовища, в якому Гоголь зріс і сформувався як художник». Оминаючи начебто «боротьбу» цих двох стихій у Гоголеві, І.Лакиза щільно пов'язує його з українством, українським письменством. «Гоголь за походженням українець, у дитинстві зростав в оточенні українському, у його творчості є чимало елементів української стихії, на його стилі, на мові яскраво позначилися вони, виявляв він неабияку зацікавленість історією України, її побутом та обізнаний був з українською літературою. Творчість Гоголя була весь час надто популярна на Україні й чималою мірою прислужилася українському національно-культурному рухові», – писав І.Лакиза у 1929 р.

Водночас, ідею двоїстості Гоголевої душі та творчості автор непомітно переводить із культурно-національної у суспільно-політичну площину, класово-ідеологічну сферу: «В особі Гоголя позначалася боротьба двох протилежних течій громадського розвитку: талант Гоголів цілком заповонила прогресивна течія йо-

го», а сам Гоголь, як людина, «належав другій, регресивній, течії, вихованій на традиціях кріпацтва, його непорушності, його ідеології»²⁶. Цілком очевидно, що у самого українсько-радянського/советського автора спостерігається розщеплення свідомості між національною та класовою ідеями, він мислить у структурах численних лояльностей, які рано чи пізно вступають у конфлікт між собою. У такий спосіб традиційна для українського гоголезнавства ідея двох натур, Гоголевої двоїстості поступово трансформується в ідею партійно-класової амбівалентності (прогресивне/реакційне, романтик/реаліст) і згодом сублімується в теорії «двох Гоголів».

Павло Филипович – автор другої статті 1-го тому («Українська стихія у творчості Гоголя») – акцентує увагу не на боротьбі протилежних начал, а саме на українськості, «українській стихії» М.Гоголя, яку він пояснював фактами з його біографії, особливим інтересом до України, її минувшини, до українського побуту, звичаїв, а також впливом на М.Гоголя української літературної традиції від І.Котляревського і П.Гулака-Артемовського, і, нарешті, інтересом до України в російському культурному середовищі 1820–1830-х рр. («Полтава» А.Пушкіна, «Войнаровський» К.Рилєєва, «українська школа» у російському письменстві). Українські повісті з циклу «Диканька», на думку П.Филиповича, мали зв'язок із новою українською літературою, зокрема, такими її напрямками, як етнографічно-побутовий і сентиментально-романтичний.

Загалом весь проект україномовного видання творів М.Гоголя був культурно й національно орієнтований, про що свідчить характер приміток до тексту творів та ілюстрацій, а також укладена хронологія життя й творчості письменника. Перекладачі творів М.Гоголя брали до уваги всі українізи з оригіналів його рукописів та словничка «Книга всякої всячини». У примітках до першого тому характерними стали посилання редактора на твори Т.Шевченка, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, тексти українських пісень, словник Б.Грінченка. Навіть в ілюстраціях до видання був відчутний «український акцент» завдяки представленим роботам українських художників О.Сахновського та В.Касіяна²⁷.

Літературно-критичні статті до напівздійсненого україномовного видання творів М.Гоголя дають унікальну можливість спостерігати процес мутації українсько-радянського гоголезнавства, його стрімкий рух від національно-культурного дуалізму до ідеологічного монізму в дусі «класового підходу», «партійності», «єдності братніх народів». Ідея «двох натур», «двох душ» М.Гоголя трансформувалася у мікроряд ідейно-класових опозицій: прогресивне/реакційне, романтик/реаліст, ранній/пізній Гоголь. Тема українськості письменника перетворилася на вияв «малоросійського екзотизму». Євген Перлін, аналізуючи українські повісті циклу «Миргород», фіксує перехід М.Гоголя від однієї національної тематики до іншої. Митець, пристосовуючи свої національні інтереси до пануючої культури, до моди на «малоросійське», створює особливий російсько-український жанр – «малоросійський екзотизм», який не був ані російською, ані українською літературою. «Старосвітські поміщики», за визначенням Є.Перліна, – це екзотична українська дрібномаєткова ідилія. І якщо «Старосвітські поміщики» відбивають романтику, навіяну українським дрібномаєтковим побутом, то повість «Як посварились Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» символізує вже вихід з української тематики й крок до звичайних тем у російській літературі.

Таким чином, у дискурсі раннього українського радянського гоголезнавства дивовижно поєднувались і співіснували національна та класова складові. Цикл «Миргород» знаменував, з одного боку, критичне ставлення до дрібномаєткового світогляду та побуту, а, з іншого, відхід від «романтичного націоналізму».

Сергій Родзевич – автор статті «Тарас Бульба» як історична повість» – українськість М.Гоголя асоціював із козацькою стихією його повістей, зокрема «Тараса Бульби». Автор закидає М.Гоголеві відхід від героїчної національної романтики (перша редакція повісті) у бік слов'янського месіанізму (друга редакція).

Перенос акцентів із національної природи творчості письменника на її класовий характер стає особливо відчутним у критичній статті В.Петрова до 4-го тому україномовного видання творів М.Гоголя, в якому було вміщено його «Петербурзькі повісті».

Утім, перехід з національної на суспільно-класову платформу радянського гоголезнавства відбувався у специфічній для В.Петрова манері. Він відносить М.Гоголя до романтиків 1830–1840-х рр., яким були притаманні «антикапіталістичні та антиурбаністичні настрої». Буржуазне суспільство, за В.Петровим, знищує людину, тож і персонажі «Петербурзьких повістей» втрачають розум «під владою міських оман». М.Гоголь же, на думку літературознавця, борючись не проти «миколаївської кріпацько-феодальної дійсності», а «разом з урядом» виступав проти «буржуазно-капіталістичних» тенденцій. До речі, романтизм М.Гоголя (в якому йому згодом буде відмовлено офіційним радянським гоголезнавством) В.Петров обігрував через «філософію вбрання». Гоголя-романтика він ставить поряд із Т.Карлайлем, О.Бальзаком, Е.Гофманом. Романтичний протест проти уречевлення, «отоварення» людини полягає в тому, що М.Гоголь «замість людини дає не особу, а вбрання, не обличчя, а річ, геометричну формулу, стереометричну постать».

В.Петров фіксує зв'язок автора «Петербурзьких повістей» із т.зв. «сатинською школою», кваліфікує його твори як «літургію сатани». У В.Петрова звучить також мотив природної дихотомії у суто класовому аранжуванні. Критик звертає увагу на той факт, що замість «буржуазного Парижу» М.Гоголь надавав перевагу «феодальному Риму». Для М.Гоголя властивий, з одного боку, консервативний ідеал «застійної держави», апологія Риму, «проповідь спокою руїн», а, з іншого, неґація, заперечення проти «оман Невського» та «фальші Парижу». «Співзвучність» М.Гоголя пролетарській добі В.Петров доводить у парадигмі українсько-радянського літературознавства: М.Гоголь «стоїть на порозі остаточних, рішучих героїчних боїв із капіталістичним світом»²⁸.

Цілком очевидно, що українсько-радянський/советський проект видання творів М.Гоголя віддзеркалює зміни у механізмах рецепції митця, заміни академічного українського гоголезнавства «советським» – запровадження процедур денационалізації його творчості та постаті на користь надмірної їх політизації й ідеологічної заангажованості. Як наслідок, сенс гоголівського дуалізму перелицьовувався з національно-культурного на суспільно-класовий.

У дискурсі радянського гоголезнавства український сегмент мав свою специфіку. Українське радянське гоголезнавство традиційно було зосереджене на сюжетах, джерелах, образах України та її минулого у творчості письменника. Воно містило набір ідей, формул, стереотипів мислення, створених радянським літературознавством, імпульсом для якого слугували ювілейні дати, пов'язані з іменем М.Гоголя (100-ліття від дня смерті, 150-ліття від дня народження й т.д.).

Гоголезнавство в радянській/советській Україні, як культурно-інтелектуальний феномен, мало декілька рівнів репрезентації. Засадничими були постулати офіційного радянського гоголезнавства: Гоголь – «великий російський письменник», «художник-реаліст», «викривач потворної суті кріпосницького ладу та буржуазно-капіталістичних відносин».

Наступний рівень репрезентації – оцінка українських сюжетів радянськими гоголезнавцями. Привласнення М.Гоголя російською літературою не піддавалося сумніву. М.Гоголь постає як продовжувач А.Пушкіна: пушкінська мова, естетика, пушкінське розуміння народності вплинуло на рух Гоголя у бік реалізму, на-

родності, використання ним української літератури і фольклорної традиції (В.Виноградов). М.Гоголь звернувся до української теми у зв'язку з розвитком загального демократичного напрямку в тогочасній літературі (В.Гіппіус). Інтерес М.Гоголя до української тематики не випадковий, а відбиває захоплення передових кіл російського суспільства першої половини XIX ст. ідеєю народності, вивченням багатой національної культури Росії, прагненням до знайомства з побутом, культурою, народною поетичною творчістю України (С.Машинський).

Радянське гоголезнавство витворило «канонічний» образ Тараса Бульби, який уособлював «кращі риси історичних діячів національно-визвольних рухів різних періодів української історії – завзятих воїнів, розумних політиків, пристрасних патріотів, які вели український народ єдиним можливим для нього шляхом порятунку власної національності – шляхом нерозривного союзу з Росією й російським народом» (В.Єрмилов)²⁹.

Показовим є рівень репрезентації творчості М.Гоголя українсько-радянським літературознавством, у просторі уваги якого перебували здебільшого українські цикли М.Гоголя – «Диканька» та «Миргород», а також його незавершені художні й наукові праці з історії України.

Проблема українськості М.Гоголя в «советському» гоголезнавстві навіть не порушувалася, український елемент його художньої творчості сприймався як послідовний та неухильний рух письменника у бік «реалізму». У циклі «Диканька» реалістичні риси (зображення природи, побуту, людей) впліталися у «фантастично-казкову тканину оповіді». У циклі «Миргород», присвяченому іншому соціальному середовищу – старосвітським поміщикам, «дворянам-обивателям провінціальних міст» – з'являються «перші зразки викривальної сатири», що «завершуються пізніше видатними реалістичними творами «Ревізор» і «Мертві душі», котрі й стали нещадним засудженням тогочасної соціальної дійсності, мертвотності самодержавно-кріпосницької системи». Щодо повісті «Вій», то українсько-радянське/советське гоголезнавство ставило у простір уваги «реалістичні типи бурсаків» (Хома Брут, Халява), сцени шкільного життя. Рецепція «Тараса Бульби» в українсько-радянському/советському літературознавстві була парафразом офіційної радянської доктрини, тобто трактувалось як полотно, що відтворювало сторінки «спільної боротьби російського і українського народів проти іноземних поневолювачів». Тарас Бульба – узагальнюючий образ народного героя, приклад непохитної духовної сили народу. До усталеного образу Бульби українські радянські гоголезнавці додавали стереотипи «братерства і непорушної дружби двох народів, що лежать в основі всієї патріотичної повісті письменника»³⁰.

Формула єднання російського та українського народів як наслідок вторинності, подвійної рефлексії, внутрішньої самоцензури авторів стала домінуючою в українсько-радянському гоголезнавстві. Ідея/стереотип братерського єднання стає рефреном гоголезнавчих студій в радянській Україні: повісті М.Гоголя з українського побуту та історії відіграли немало роль у «поглибленні і розвиткові російсько-українського єднання» (Н.Крутікова); М.Гоголь – «співець великого братерства між російським та українським народами» (О.Полторацький) тощо.

Парадоксальність стану гоголезнавства в Україні за радянських часів полягала в тому, що М.Гоголя, як «великого російського письменника», українсько-радянські гоголезнавці всіляко прагнули вписати в український культурно-літературний дискурс. При цьому наголошувалося на ідейних зв'язках М.Гоголя з його попередниками, українськими авторами І.Котляревським та П.Гулаком-Артемовським. Також вивчалися впливи М.Гоголя на його сучасників – Є.Гребінку, Г.Квітку-Основ'яненка, Т.Шевченка, Марко Вовчок, молодше покоління українських літераторів (П.Мирного, М.Коцюбинського, С.Васильченка, В.Стефаніка, І.Франка, який у 1882 р. зробив переклад «Мертвих душ» для

галицького читача), а також українських драматургів І.Кропивницького, М.Старицького, І.Тобілевича.

Гоголівський гумор, ліризм, патетика, на думку М.Рильського, знайшли відгук в українсько-радянській/советській літературі, зокрема у творах О.Корнійчука, І.Кочерги, Ю.Яновського, Остапа Вишні, М.Стельмаха тощо³¹. «Гоголь, таким чином, є супутником і вчителем прогресивних українських письменників ХІХ–ХХ ст.», – виводив О.Білецький одну із засадничих формул офіційного гоголезнавства в Україні за радянських часів.

Українсько-радянські гоголезнавці навіть дозволяли собі полеміку з українським гоголезнавством епохи Модерну. Так, на думку О.Білецького, «націоналістична концепція українського минулого у Куліша різко розходила ся з поглядами Гоголя»³². Звісно ця полеміка мала «антинаціоналістичний» характер і була спрямована проти «українських буржуазних націоналістів», які «всіма силами прагнули роз'єднати і протиставити російський і український літературні процеси, утвердити «відрубність» української літератури»; участь М.Гоголя «у створенні великого російського реалізму» вони проголосили «зрадою» України»; «запеклий буржуазний націоналіст» П.Куліш осудив українські повісті М.Гоголя; «варіантом націоналістичних поглядів була злісна вилазка Єфремова, який старався зобразити Гоголя нещасною жертвою удаваного «роздвоєння» між «двома душами» – російською та українською» і т.д.³³ Набір подібних висловів-кліше став обов'язковим у структурі українсько-радянського гоголезнавства. Відтак, українськість М.Гоголя зазнала справжнього табу, її заміником-сурогатом виступала «боротьба» з «українським буржуазним націоналізмом».

У цілому офіційне гоголезнавство в радянській Україні являло собою низку усталених стереотипів, формул, ярликів, котрі сприймалися не як продукт живої літературознавчої думки, а радше як результат тоталітарних інтелектуальних практик у сфері літератури, науки, культури, театру, кіно тощо. Основними рисами такої моделі інтелектуальної поведінки українських радянських авторів були безстильність, вторинність, агресивність, нездатність до рівноправної дискусії, скутість думки, обережність висловів, подвійна самоцензура.

Із часом українсько-радянське гоголезнавство ставало більш вільнішим та розкутим, змінювалася риторика, удосконалювались інтелектуальні практики. Наприклад, тема Гоголь – Шевченко завжди хвилювала увагу дослідників. У гоголезнавстві УРСР дана проблема вирішувалась руба – захоплення Т.Шевченка творчістю М.Гоголя, його «схиляння перед геніальним реалістом-сатириком», що сприймалось у контексті «органічного єднання Шевченка з російською культурою». Виник навіть певний алгоритм рецепції даної проблеми: наведення всіх висловлювань Т.Шевченка про М.Гоголя – вплив М.Гоголя на Т.Шевченка – факти ставлення М.Гоголя до Т.Шевченка. Згодом акценти почали змінюватися, українських авторів хвилювала «таємниця» Гоголя – Шевченка, вірогідність їх знайомства³⁴. Незважаючи на ідейний прес, українсько-радянське гоголезнавство ставало дедалі більш мобільним, відкритим до нових ідей, впливів, експериментів.

Гоголезнавство в українській діаспорі

Діаспорне гоголезнавство продовжувало традицію академічних гоголезнавчих студій О.Єфименко, М.Грушевського та ін. Щоправда, гоголезнавці в українській діаспорі пропагували й поширювали ідеї своїх попередників за допомогою нових інструментальних прийомів і засобів. Так, Євген Маланюк усе життя цікавився М.Гоголем, його творами. Діаспорне гоголезнавство, звісно, стояло на засадах теорії націоналізму, проте в інтерпретаціях Є.Маланюка

відчутні нові віяння, зокрема вплив психоаналізу. Прикметно, що Є.Маланюк приходиться до М.Гоголя від творчості Т.Шевченка. Він порушує і свідомо загострює питання «двох геніальних синів України» – Т.Шевченка й М.Гоголя³⁵.

Полюсами проблеми Гоголь – Шевченко, по-перше, слугує «одна таємниця обох». Ідеться про те, що обертаючись практично в одних і тих самих колах, вони ніколи не зустрічались, не були особисто знайомі. М.Гоголь і Т.Шевченко, за Є.Маланюком, «це сонце і місяць нашої духовності». Від простого зіставлення Є.Маланюк рухається до протиставлення Т.Шевченка й М.Гоголя. Якщо «денну», сонячну енергію Т.Шевченка треба навчитися приймати, то «нічну», «селенічну» двоїстість і нечестиві еманції гоголізму слід уміти «переборювати, перемагати».

Є.Маланюк полемізує з російським гоголезнавством, відкидає його «абстрактний підхід», тобто сприйняття творчості взагалі як творчості й наголошує на необхідності розкрити «національну таємницю» Гоголя: «наша точка погляду, цілком природно, досить різко відрізняється від російської».

Водночас Є.Маланюк начебто уникає примітивного націоналізму й апелює до нових теорій; «не в націоналізмі тут справа, а справа в тім, що будь-яка творчість, тим паче мистецька, є національною». Такий підхід впливає «з найглибшого ества людини», апелює Є.Маланюк до фрейдизму, людини, яка зв'язана «з родом і народом, де вічно живуть образ матері і краєвиди дитинства, де дихає вітер Батьківщини і грає сонце рідної землі»³⁶.

Таким чином, Є.Маланюк, слідом за М.Грушевським, не бажає «віддавати» М.Гоголя (він «наш»), але відводить йому доволі скромне місце в українському культурно-національному просторі, витворюючи нові ярлики та емблеми: «Гоголь – перший свідомий малорос», «батько малоросизму», «комплекс Гоголя».

Друга інтелектуальна хвиля української еміграції середини ХХ ст. додержувалась прагматизму, поміркованості, сповідувала академічні принципи у сфері гоголезнавства. Іван Лисяк-Рудницький вважав М.Гоголя романтиком у літературі, так само, як М.Маркевича та І.Срезневського у царині наук: «доба романтичного захоплення та возвеличення козацтва репрезентована в науці Маркевичем, Срезневським, у літературі Гоголем («Тарас Бульба»)»³⁷. На відміну від попередників І.Лисяк-Рудницький відмовляється від «національного мазохізму», що в його розумінні означало зосередженість суто на фіксації вад, пороків, помилок та «неправд», зокрема у царині гоголезнавства. Подвійна лояльність М.Гоголя (малоросійська/імперська) сприймалась дослідником як типова реакція українського шляхетства й мала історичне підґрунтя. Микола Гоголь – це «типовий представник українського дворянства, яке, зберігаючи любов до рідної землі, локальний патріотизм та зв'язок із традиціями Гетьманщини, усе ж прийняло імперську політичну ідеологію та стало на службу царизмові»³⁸.

Олександр Оглоблин в академічному ключі розглядає проблему предків М.Гоголя «і вплив фамільних відносин і традицій на його життя та творчість». Мовою «генеалогії» О.Оглоблин полемізує з російсько-радянською традицією гоголезнавства, скерованою на зниження соціального статусу М.Гоголя, що засвідчує відповідний набір формул-характеристик: «дрібномаєткове дворянство», «потяг до міщанського стану», «смешение кровей». Висновок О.Оглоблина скерований на захист «українськості» М.Гоголя та його предків, їх високого статусу у старшинсько-шляхетській ієрархії. Світ М.Гоголя – це «був світ суто український, а не «смешение кровей», тісно ув'язаний «із цим козацько-шляхетським світом і його побутом, а не з “бытом писцов и поповичей”»³⁹.

Свою «нішу» на межі українського діаспорного та американського гоголезнавства займає Григорій Грабович. Актуалізацію в українському контексті проблеми М.Гоголя він пояснює двома простими обставинами: у ХІХ ст. інтерес до М.Гоголя був зумовлений тим, що українство себе «осмислювало і відкривало»;

на початку ж постколоніальної доби (середина 1990-х рр., коли українство почало себе переосмислювати) М.Гоголь «становив точку опори й базу пізнання».

Засаднича ідея Г.Грабовича – Гоголь «наш», саме українськість становить стрижень його творчості (нерозуміння цієї «істини» він закидає американським гоголезнавцям). На відміну від попередників він обережніший у своїх висновках: М.Гоголь «органічно вписується в український контекст і в історію української літератури», проте «і не випикується з російської». У дискурсі Г.Грабовича присутній начебто «прихований дуалізм» М.Гоголя. Відтак, цілі ті ж самі, засоби досягнення – модерніші. Мета – довести українськість М.Гоголя принаймні на творах «малоросійського» циклу. Засобами слугує теорія структуралізму, структурний аналіз тексту, розуміння «символічного коду». Тканина українських повістей М.Гоголя, логіка їх внутрішнього розвитку, на переконання дослідника, свідчать про «існування міфу ясно й однозначно».

Історична минушина в українських повістях, а також «позірно історичних творах» («Страшна помста», «Тарас Бульба») існує у структурах міфу, тобто немає зображення подій чи осіб через «проминання часу». Міфотворчість М.Гоголя, за логікою дослідника, є результатом його російсько-українського дуалізму. Міфотворчість М.Гоголя – це наслідок його походження, подвійного статусу: з одного боку, він був породженням «козацького минулого й російського імперського сьогодення», а, з іншого, почувався особисто причетним до українського минулого і до реалій сучасності. Цілком природно в дискурсі Г.Грабовича виглядає секвенція націоналістичної/національної ідеї українського гоголезнавства у вигляді знайомого мікроряду: «двоїстість», «розкол», «дві душі», «дві натури», «українсько-російський дуалізм» М.Гоголя.

Більше того, Г.Грабович у своїх інтерпретаціях поглиблює сутність дуалізму М.Гоголя, відзначає це на рівні мови (українсько-російський білінгвізм «розширював творчу палітру письменника»), а також присутності українського фольклорного елемента, етнографічних реалій у «малоросійських» та історичних повістях М.Гоголя.

Американський дослідник доходить парадоксального висновку: «головну вісь» міфічної концепції М.Гоголя становить його загальна тенденція, що «спрямована у протилежний від України, від її минулого, бік – у бік загально-російського світу».

Пасаж М.Гоголя з листа до А.Смирнової щодо двох його натур («хохлацької» чи російської) Г.Грабович тлумачить, за З.Фройдом, як результат схематизації і «вторинної переробки», що означає ігнорування елементів напруги та динамізму. Проблема самоідентифікації М.Гоголя та «проблема України», за Г.Грабовичем, є тотожні: «проблема України» і «проблема самооцінки і самовизначення» для М.Гоголя синонімічні.

Дослідник прагне віднайти не лише соціальну мотивацію, але й сам механізм міфотворення М.Гоголя. Таким механізмом виступає історія. М.Гоголь писав не історичні, а «історизовані літературні твори про Україну», які разом із «рокованістю його зацікавленості історією» свідчать про рух «від історії до міфу»⁴⁰. Слідом за В.Гіппіусом та іншими літературознавцями Г.Грабович реконструює образ Гоголя-історика. Сфера його інтересів – європейське середньовіччя та минуле України. Як історичному автору М.Гоголеві властиві дві тенденції – зображувати історію народів та персоніфікувати історію. Він надавав перевагу другій тенденції: в його зображенні українське минуле постає як історія масових козацьких рухів, українських поселенців, татарсько-турецького та «азіатського» елемента. Звідси походить теза про те, що український народ народжується з поєднання «азіатського» і «європейського» елементів, а механізмом знання для української історії є фольклор, зокрема пісні та думи. Та-

ким чином, у дискурсі Г.Грабовича Гоголь-історик перетворюється на Гоголя-міфотворця.

Діяльність Гоголя як міфотворця дослідник відтворює за класичним каноном структуралізму. Постулат перший – історія, як наука, іде від подій до розкриття структури – Г.Грабович повторює слідом за К.Леві-Строссом. Утім, М.Гоголя не цікавлять події та усвідомлення їх структури (синтезація). Митець має свою «структуру»: ідею, «почуття, візію України, її минувшини, козацького життя», йому залишається лише втілити це все в події. «Цей рух від структури до події», котрий є структурним визначенням міфу, знайшов, на думку дослідника, віддзеркалення у «Тарасі Бульбі» та всіх «українських творах Гоголя».

Наступний постулат, що репрезентує міфологічний метод «українських» творів М.Гоголя – це концепція родинної історії. «Біографічна і літературна наука» від П.Куліша довела, що М.Гоголь усвідомлював своє козацько-старшинське походження. Для письменника Україна у своїй історичній/міфічній тягlostі конкретизується у родині, роді, а, відтак, на думку Г.Грабовича, М.Гоголь постає як «поборник родового патріотизму» (вислів А.Белого).

Третій постулат структуралістських інтерпретацій Г.Грабовича анонсує, що зразок в одному міфі повторюються в іншому, тобто структура міфу незмінна. «Диканька» втілює мрію про чудове життя людини. Разом із тим даний цикл «презентує міф про витоки прокляття і про занепад України». В українських, а, відтак, «міфічних» творах М.Гоголя американський дослідник убачає установлені елементи міфічної структури, як-то плутанина (підміна), втрата контролю, затримка дієвості («транс»), поява «проклятого місця» як «остаточна актуалізація зла». Один з елементів зла – «іноземщина» (чи то «німецьке», чи «російське», чи «католицьке» (себто польське), чи «турецьке»). Проте «глибше й універсальніше елемент «чужинності» та «зла», – на думку Г.Грабовича, – утілюється у жінках». Пасаж про те, що зло у жінках зумовлюється та визначається їх владою над чоловіками провокує альянзи щодо чоловічого шовінізму (за правилами наративної психології) та власних комплексів автора, якщо згадати уроки дідуса З.Фрейда. І останній елемент «Диканьки» – це реакція громади на те зло, що її оточує⁴¹.

Ключовим елементом гоголівського міфу про Україну дослідник вважає ідею прокляття, тема якого становить стрижень усього циклу «Диканьки» й найбільш опукло виступає у «Страшній помсті», як найсильніший і найпоетичніший повісті циклу. У «закодованих міфічних структурах повісті» прояснюються: 1) витоки прокляття; 2) причини занепаду козацької України; 3) встановлюються основні «міфічні опозиції» всіх українських творів М.Гоголя. Саме у «Страшній помсті», наголошує Г.Грабович, «з усією серйозністю й великою ліричною силою подається ключ до гоголівського міфу про Україну».

Прикметно, що в ідеї чужинності Г.Грабович убачає «міфічний еквівалент» теорії двох начал українського народу: «європейського й азіатського». Утім, основним джерелом прокляття Г.Грабович вважає не зовнішню опозицію європейське/азіатське, а внутрішню дихотомію чоловік/жінка: «внутрішнє, міфічне пояснення коренів прокляття формулюється на ґрунті найважливішої з дихотомій – між чоловіком і жінкою».

Американському дослідникові українського походження навіть видається, що він знайшов «нове тлумачення «страшній помсті»: це козацька традиція, яку було вбито, але яка насправді не змерла ... вона залишається в національній пам'яті, вона застигла, але служить джерелом вини й неспокою, її мета – карати слабкодушого нащадка колишньої величі». Якщо «Страшна помста» є «осердям гоголівського міфу про Україну», «ключем до всіх його українських творів», то повісті з циклу «Миргород», за Г.Грабовичем, «ілюструють і розробляють» основні структури цього міфу. Погляд на «міфічні структури» «Мирго-

рода», вважає дослідник, «може значно наблизити нас до розуміння творчості Гоголя»⁴².

«Миргород» має справу, як пояснює Г.Грабович, із «хронологічними полюсами» міфу: у «Тарасі Бульбі» проявляється «початкова фаза міфу», у «Вієві – «момент його кризи», а у «Старосвітських поміщиках» та «Двох Іванах» – «занепад і завершення деградації світу». У повістях цього циклу він убачає типові міфоутворюючі опозиції: осілого/козацького світів, чоловічого/жіночого начал, міста/села. У «Двох Іванах» проступає дихотомія двох моделей цінностей: осілого, самозадоволеного світу дрібного поміщика та «відлуння козацького світу». «Старосвітські поміщики» демонструють дихотомії поміщицького світу – жіночого/чоловічого, козацького/осілого, де перемагає останній, поміркований спосіб життя. Ця повість фіксує «момент занепаду й кінця старої України». Смерть старосвітських поміщиків символізує загибель України, демонструючи при тому ностальгію та симпатію до них з боку оповідача.

У повісті «Вій», найскладнішій з українських творів М.Гоголя, дослідник убачає основні опозиції чоловічого/жіночого начал, міста, «з його розумовим життям»/села «із його стихійним буттям». Жіночий елемент, («зло/відьма») ототожнюється «з осілим, домашнім трибом життя». Хома Брут символізує іншу дихотомію – місто/село, та уособлює чоловічий «світ бурси й саму «ідеологію» як таку». У цілому «адекватна дешифровка» «Вія» потребує, на думку дослідника, психоаналітичного підходу й спеціального розгорнутого аналізу.

Надзвичайно розвиненою є структура міфу, на думку автора, у «Тарасі Бульбі» (ідеться про дві редакції – 1835 і 1842 рр.). В основі міфічної структури повісті – дуалізм чоловічого/жіночого начал, осілого/козацького життя. Утіленням козацького світу виступає Запорізька Січ. Цей твір, уважає дослідник, «із багатьох поглядів – найпоказовіший щодо гоголівського міфу про Україну», проте «майже завжди тлумачиться хибно».

Дореволюційному й радянському/советському літературознавству Г.Грабович закидає, що цей твір вважається «історично достовірним», «вищим історичним синтезом», в якому звеличуються патріотизм, самопожертва, мужність, дружба, справжній народний героїзм. Особливо «дісталосся на горіхи» радянському гоголезнавству, для якого «Тарас Бульба» – правдива історія, а не міф: «класичні риси міфу, його універсальність і фактологічна невизначеність розглядаються як аспекти «реалістичного історизму»». Безумовно, полеміка можлива, якщо опоненти перебувають в єдиному ідейно-інтелектуальному просторі. Проте, як із позицій структуралізму можна іронізувати щодо «сакралізованої природи офіційної советської думки», зокрема притаманній їй тенденції «змішувати реальне з «тим, що мало би бути»».

«Тарас Бульба» – «надзвичайно гоголівська повість» не лише за мовою і тропами, «а насамперед за використанням міфу». Міф у «Тарасі Бульбі» репрезентує «розквіт козацької сили, появу зла й безсмертність козацького духу». Ідеологічну еволюцію твору у двох редакціях Г.Грабович убачає в усуненні питомих «українських» елементів бурлеску та послідовному впровадженні «загальноросійської тональності й перспективи і зняття більшості ознак специфічно української природи козаків». Водночас незмінною залишалася, за словами дослідника, «міфічна структура» повісті, ті ж самі дихотомії чоловік/жінка, осіле/козацьке життя. У дискурсі Г.Грабовича ці дихотомії майстерно пов'язані: зречення Андрієм козацької справи «означає рух до жіночого світу». Навіть образ смерті Андрія («хлібний колос, підрізаний серпом, «барашек, почувшиший підо серцем смертельне жалізо»), констатує автор, пов'язані «з сільським, осілим трибом життя». Висновок Г.Грабовича не надто оригінальний: у реальному житті світ селянський/осілий/жіночий/циклічний та світ козацький «співіснують і перетинаються», а в архетипальному, глибинному ви-

гляді та «міфічному насвітленні Гоголя» обидва ці світи «себе заперечують та демонізують»⁴³.

Словом, блискучому структуралістському аналізу американського дослідника бракує лише одного – співставлення українського міфу із петербурзьким, імперським, а також особистим міфом М.Гоголя. Петербурзький, загальноросійський міф М.Гоголя, як складові його міфотворчої свідомості (якщо мислити у категоріях структуралістського аналізу) стали стимулом та предметом наступних досліджень українських гоголезнавців.

Сучасне українське гоголезнавство

На відміну від діаспорного гоголезнавства, основною дилемою якого залишалась таки «боротьба» за М.Гоголя («наш чи не наш») гоголезнавчі студії в Україні від початку 1990-х рр. поступово почали позбуватися ознак ідеологічної афектації і повертались в академічне річище із пошуком нових тем, ідей, концепцій. Сучасне українське гоголезнавство вступає у фазу інституціоналізації, утворення нових центрів, наукових осередків вітчизняного гоголезнавства (Ніжин), періодичних видань («Гоголезнавчі студії/Гоголеведческие студии», 8 вип.), проведення конференцій (Міжнародна конференція «Микола Гоголь і світова культура», присвячена 185-річчю з дня народження письменника, Київ – Ніжин, 1994 р.), гоголезнавчих читань (Полтава)⁴⁴.

Із 1990-х рр. українське гоголезнавство разом з організаційними переживає суттєві ідеологічні трансформації. Спектр ідей, методів, прийомів вітчизняних гоголезнавців розширюється: психоаналіз, символізм, семіотика, структуралізм, постколоніальний дискурс. Для прикладу, можна назвати авторів, праці яких характеризують таке ідейне розмаїття українського гоголезнавства: Вадим Скуратівський («На порозі мовби подвійного буття» (Із спостережень над світами Гоголя)⁴⁵), Мирослав Попович («Світ Гоголя»⁴⁶), Дмитро Наливайко («Первинні образи в творчості Гоголя»⁴⁷), Тетяна Агаєва («Гоголівський міф про Петербург»⁴⁸), Яр Славутич («Чого Микола Гоголь писав російською мовою»⁴⁹), Ігор Іванкін («Дім дахом униз. Гоголь-футурист»⁵⁰), Тамара Гундорова («Вечори на хуторі біля Диканьки»: диявольський контракт і культурна ініціація»⁵¹), Олександр Ковальчук («Страх як проблема українського буття (гоголівська проекція)»⁵²).

У цей період українське гоголезнавство виходить поза межі усталених, хоча і конкуруючих ліній вивчення: класичної філології, культурно-інтелектуальної історії, постнекласичного літературознавства, історії філософії, мистецтв тощо.

На перший погляд здається, що новітнє українське гоголезнавство, конкуруючи з російським, начебто «привласнює» М.Гоголя собі у стереотипах: Гоголь – «наш», Гоголь – «український письменник». Це завважив російський дослідник Юрій Барабаш (колишній директор Інституту світової літератури АН СРСР, головний редактор газети «Советская культура», який останнім часом друкується не в Москві, а в Україні). Нова «екстрема» полягає в тому, щоб «виписати Гоголя з російської літератури й оголосити його письменником українським». Тенденція до реукраїнізації М.Гоголя, привласнення його в дискурсі української культури та літератури набирає обертів у фаховій та масовій свідомості сучасної України. Серед носіїв масової свідомості чи не найбільш референтною групою виступають студенти Ніжинського державного університету, який носить ім'я Миколи Гоголя. Близько 60% опитаних студентів назвали М.Гоголя «українським письменником», аргументуючи це тим, що він народився в українських Сорочинцях, є українцем за походженням і писав про Україну; 7% майбутніх учителів української мови і літератури (які формуватимуть масову культурну свідомість) вважають М.Гоголя «російським письменником родом з України»; одиниці з-поміж опитуваних назвали його «російським письменни-

ком, який зрадив Україну». Показово, що з анкетних відповідей майбутніх філологів, учителів, літературознавців видно, що мислять вони у стереотипах радянського гоголезнавства. М.Гоголь сприймається як той, хто зобразив «побут і звичаї українського народу», змалював життя різних верст українського населення, життя селян, показав «ставлення до них панів, висміював їх», «прославив у своїх творах українське село, гордість і вроду українських дівчат, мужність козацтва»⁵³.

Водночас сучасне українське гоголезнавство ідейно підживлюється від російського, зокрема його провідних трендів, таких, як православне гоголезнавство. Звернення українських літературознавців до православ'я М.Гоголя виглядає вторинним, неорганічним, даниною моді у порівнянні з гострими дискусіями, які розгорнулися навколо цього напрямку у сучасному російському гоголезнавстві⁵⁴.

Утім, ситуація в українському гоголезнавстві доволі складна, неоднозначна, вирують різні ідеї, підходи, змінюються стереотипи, модернізується схеми, мова, операційна база дослідження.

Так проблема Гоголь/Гоголь набуває нових смислів і відтінків. У дискурсі Мирослава Поповича відбувається «мутація» відомого національного стереотипу щодо «роздвоєності» М.Гоголя. «Новий дуалізм» митця він убачає у соціокультурній, психологічній та художній сферах. З одного боку, М.Попович ідентифікує М.Гоголя як «великого російського письменника», «одного з творців сучасної російської літератури», а, з іншого, наголошує, що за «витоками художньої культури і за зв'язками з культурним середовищем» М.Гоголя не можна «відділити» від духовної історії України. Соціокультурний вимір такої суперечності М.Попович пояснює маргінальністю того середовища, з якого вийшов письменник: «Гоголь належав до того проміжного середовища, яке діяло на маргінесі обох культур і справляло великий вплив і на російську, і на українську культурну історію».

Двоїстість М.Гоголя дослідник знаходить і у психоемоційній природі письменника, в естві якого сполучалися риси екстраверта (увага на зовнішньому світові, менше займається собою, легковажніше приймає рішення) та інтроверта (зосередженість на внутрішньому стані, самооцінках, та ідеях, «що блукали у глибині власного «я»). Психічну двоїстість М.Гоголя М.Попович пояснює його належністю до «демонстративного психічного типу», ознаки якого – проникнення у психіку інших людей, надзвичайний артистизм, потреба перебувати у центрі уваги, схильність до фантазій, містифікацій, приховування мотивів своїх учинків. Усі ці риси, на думку М.Поповича, «дозволяють віднести його до так званого демонстративного психічного типу», характерною ознакою носіїв якого є здатність з «надзвичайною легкістю витіснити у підсвідомість те, що не хотілося б тримати в пам'яті»⁵⁵.

У художній площині дуалізм М.Гоголя М.Попович убачає у протиставленні «малоросійських» та «петербурзьких» повістей. Двоїстість полягає навіть у тому, що він одночасно створює «соціологічно точні, реалістичні картини петербурзького буття і своєрідну петербурзьку міфологію». «Приховану двозначність» дослідник знаходить також у найкращій повісті українського циклу – «Тарасі Бульбі», неприємні «рисі і рисочки» якої пов'язує із «великодержавницькою, антипольською промовою Тараса Бульби» та «гумористичним описом» єврейського погрому.

Дуалізм художнього світу митця М.Попович фіксує і на семіотичному рівні: «сонцем, яскравою кольоровою символікою» сповнені ранні, тобто його українські повісті, натомість «у повістях петербурзького циклу переважає чаклунське світло Місяця», а в «Мертвих душах» світла немає взагалі.

Словом, сутність драми М.Гоголя М.Попович убачає у конфлікті художницького «я». Праця над другим томом «Мертвих душ» виснажувала письменника, «письменницьке чуття говорило йому, що книга не виходить». Ніхто не сприймав другий том «Мертвих душ» як «великий твір», а у планах був третій том. Урешті після нападу душевної хвороби М.Гоголь визнав поразку і не хотів жити. Таким чином, М.Попович спростовує один із засадничих принципів націоналістичного гоголезнавства про конфлікт між «російськістю» та «українськістю» письменника: «Інколи пишуть про конфлікт між «російськістю» та «українськістю» Гоголя як джерело його драми». «Це вигадки, – наголошує дослідник, – які жодним матеріалом не підтверджуються».

Визначення М.Поповичем культурно-політичних преференцій М.Гоголя спростовує усталені формули радянського гоголезнавства, як-то: Гоголь – «великий російський письменник-реаліст», «викривач кріпацтва», «митець-реаліст». Культурно-політичні вподобання М.Гоголя дослідник ідентифікує як «консервативно-традиціоналістські». Його «козацький романтизм» (не реалізм) слугує «обґрунтуванню дворянської повноцінності староукраїнських лицарів». М.Гоголь прагне «знайти своє місце в імперській культурі, як люди його кола з маєтків на Полтавщині чи Новгород-Сіверщині – у великодержавній системі». «Консервативні національні симпатії та упередження» М.Гоголя, на думку М.Поповича, цілком слушно корелюються з тим фактом, що у таборі «московського слов'янофільства» він надавав перевагу не романтикам-народолюбцям А.Хом'якову та І.Киреевському, а пристав до реакційного крила «панславистів-державників» – М.Погодіна та С.Шевирьова⁵⁶.

В інтерпретаціях М.Поповича, як бачимо, «гоголівський дуалізм» набуває нових смислів і несподіваних конотацій. Поданий у «Нарисі історії культури України» незвичний образ М.Гоголя сприятиме зміні стереотипів мислення та рецепції цього образу у структурах масової й фахової свідомості українців.

Цікава рецепція українського гоголезнавства у просторі постнекласичного літературознавства. Зокрема, Тамара Гундорова визначає місце і роль М.Гоголя в українській літературі у таких категоріях постколоніального дискурсу, як «малоросійський кітч», «колоніальний інший», «парадигма колоніальної (провінційної) української літератури», «колоніальні структури мислення» тощо.

Т.Гундорова вважає, що творчість М.Гоголя прислужилась до утвердження «малоросійського кітчу» і реконструює його типологічний вербальний ряд: «ярмарковий малоросійський кітч», «бурлескний кітч» М.Гоголя, «сентиментальний кітч» П.Куліша, аж до конотацій із радянським кітчем – «Кубанськими козаками» І.Пир'єва⁵⁷. «Кітч Гоголя», на думку автора, побудований на засадах «гібридизації високої й популярної культур, провінційного колориту та столичної моди».

За часів М.Гоголя бурлеск, завдяки «великоросійській» критиці, став емблемою «низького смаку», «низького малоросійського смаку». Походження «малоросійського кітчу» Т.Гундорова обґрунтовує потребою в ньому (кітчі) великосвітських салонів Петербурга.

Малоросійський кітч, з огляду на свою штучність, стилізацію, маскарадну екзотичність продукувався задля смаків великосвітського столичного товариства. Словом, кітч виникає внаслідок оформлення «іншого», у випадку М.Гоголя – «колоніального іншого».

Гібридизація мови, як і культури, закріплює колоніальний статус України («Вечори на хуторі біля Диканьки»), виокремлюючи її як екзотичну і простодушну провінцію й водночас вписуючи її у структури імперської культури у «статусі підкореного і пристосованого іншого».

Т.Гундорова вибудовує свою модель малоросійського кітчу й визначає його соціокультурне призначення. Основна функція «бурлескного кітчу» – це

інтеграція у тіло імперської культури, «вписування себе в імперію (вона – наша, ми – її)». Бурлеск, притаманний «малоросійській» травестії, поступово перетворюється на стиль української провінційності і кітч, в якому змішані різноспрямовані інтенції – як-то лояльність, локальність, простодушність, екзотичність, маскарадність. У дискурсі Т.Гундорової «малоросійський кітч» асоціюється із «квазіісторизмом» Г.Сенкевича в польській культурі.

Бурлеск, як кітч, на її думку, «демаскує приховані колоніальні структури мислення», такі, як замикання на провінційному, легкість і поверховість самопредставлення, напівєвропейська ідентичність, інфантильність, немодерність.

Від початку «малоросійський кітч» виконував ще одну функцію. Зважаючи на переодягання і маскарад сам кітч мав не лише легалізувати і пристосувати українську еліту до імперської культури, а ствердити «локальну національну своєрідність», нехай і у низькому вигляді.

«Малоросійський кітч», за спостереженням Т.Гундорової, виконував також і «терапевтичні функції», заповнюючи травматичні прірви, задовольняючи «ілюзії, бажання і комплекси в літературі національній». Необхідність легкої літератури узаконює, на погляд дослідниці, існування кітчу як «форми терапії» для читачів із середніх станів – дрібна шляхта, попівство, поміщики.

Як і попередники Т.Гундорова реактуалізує проблему Гоголь – Шевченко й розглядає її крізь призму постколоніального дискурсу. Якщо М.Гоголь створив «романтичний екзотичний малоросійський кітч», то у Кобзаря була інша романтична «візія української простонародності», він свідомо відхилив «бурлескнуну, лубочну стилізацію простонародності», котра здійснювалася у «рамках імперської культури».

Таким чином, українське гоголезнавство пройшло складний шлях від ідеї «двоєдушія», розколотості, «малоросизму», міфотворчості, футуризму М.Гоголя до новітніх інтерпретацій української складової його доробку навіть у категоріях кітчу. Що цікаво, із приводу «малоросійського кітчу» рефлексує і сама авторка: «Визнати закономірність існування кітчу в національній літературі не легко». Звісно, кітч є складовою не всіх літератур, він народжується внаслідок використання образів, типів, стильових ознак, які стають шаблонами й тиражуються, вважає Т.Гундорова. Саме гоголезнавство не є вільним від шаблонів, стереотипів, а, відтак, і кітчу.

Поза сумнівом, сучасному гоголезнавству потрібні нові ідеї, підходи, продуктивні технології. Щоб зрозуміти особистість, варто подивитись не неї очима іншого. «Ефект віддзеркалення» робить будь-яке відображення/зображення багатшим, різноманітним, несподіваним, гармонійним, інколи провокативним. Образ людини, особливо складної, непересічної особистості проступає у перехресному відображенні, у мережі численних комунікацій. Відомо, що красномовніше за людину говорить її оточення. Численні ланцюжки родинно-своєцьких, товариських, партнерських, корпоративних, культурних зв'язків утворюють різні моделі мереж таких зв'язків.

Усі старі-нові проблеми «гоголізму», його «таємниці» – Гоголь/Гоголь, наш/не наш, романтик/реаліст, демократ/реакціонер, ранній/пізній, християнин/язичник – прочитуються крізь мережі численних комунікацій письменника. У нього не було власного дому, родини, постійними були одвічна дорога, попит до мандрів, відчуття дороги, як мотор творчості, зміна орбіт його спілкування, чергування великого та вузького кола, шукання себе у марноті та гаморі розмаїтого оточення.

Як засіб оновлення інструментарію традиційного гоголезнавства можна використати мережеві технології. Рецепт М.Гоголя, «гоголізму» крізь мережеву теорію означає, що у просторі уваги перебуває не постать самого письменника, а його оточення, численні ланцюжки різноманітних зв'язків, інтелектуальних

комунікацій. Моделі цих зв'язків можуть бути різноманітними: комунікаційна модель «замкнено коло», «павутиння» або мережа комунікацій «колесо». На різних етапах життя письменника домінувала та чи інша модель комунікацій, або ж співіснували кілька водночас. Мережевий підхід переносить акцент з особистості на оточення, проте кінцевою метою залишається особистість у рецепції власного оточення. Мережевий підхід реактуалізує комплекс еґо-джерел і проблеми їх репрезентації.

¹ *Гиппиус В.* Предисловие // Гиппиус В. Гоголь. Воспоминания. Письма. Дневники. – Москва, 1999. – С.7.

² Отчёт о проведении VI Гоголевских чтений «Н.В.Гоголь в современном культурном пространстве. 31 марта – 3 апреля 2006 года // <http://www.domgogolya.ru/conference/188>

³ *Грушевський М.* Ювілей Миколи Гоголя // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Л., 2005. – Т.2. – С.378.

⁴ *Маланюк Є.* Гоголь в літературознавстві // *Маланюк Є.* Повернення: Поезія. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Серія «Ad Fontes – До джерел». – Л., 2005. – С.298–299.

⁵ *Маланюк Є.* Гоголь в літературознавстві. – С.296.

⁶ *Грабович Г.* Гоголь і міф України // *Сучасність.* – 1994. – №9. – С.77.

⁷ *Воропаєв В.* Полтора века спустя. Гоголь в современном литературоведении // <http://www.moskvam.ru/2008/08/voropaev.htm>

⁸ Див.: *Калмыкова В.* Гоголеведение «чистое» и «нечистое». V Гоголевские чтения (Москва, весна 2005 г.) // Новое литературное обозрение. – 2005. – №76 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2005/76/ka35.html>).

⁹ Див.: Отчёт о проведении VI Гоголевских чтений «Н.В.Гоголь в современном культурном пространстве. 31 марта – 3 апреля 2006 года // <http://www.domgogolya.ru/conference/188>

¹⁰ Там же.

¹¹ Див.: «Украина и Россия: история и образ истории». Российско-украинская конференция. Москва, 3–5 апреля 2008 г. // <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/projekt.htm>

¹² *Николай М. [Кулиш П.]*. Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. – Санкт-Петербург, 1854.

¹³ *[Кулиш П.]*. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1856.

¹⁴ *Барабаш Ю.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. – К., 2006. – С.690.

¹⁵ Цит. за: *Бойко І.З., Гімельфарб Г.М.* Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. До 100-річчя з дня смерті М.В.Гоголя. – К., 1952. – С.54.

¹⁶ *Лазаревский А.* Сведения о предках Гоголя // Памяти Гоголя. – К., 1902; *Чаговец В.* Семейная хроника Гоголей; по бумагам семейного архива // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1902. – Кн.ХVI.

¹⁷ *Каманин И.М.* Научные и литературные произведения Гоголя из истории Малороссии // Памяти Гоголя. – К., 1902.

¹⁸ *Ефименко А.* Национальная двойственность в творчестве Гоголя // Вестник Европы. – 1902. – Т.IV. – С.230, 232, 233, 235, 236–238.

¹⁹ Там же. – С.240.

²⁰ Там же. – С.242–244.

²¹ *Грушевський М.* Ювілей Миколи Гоголя. – С.378–379.

²² Там само. – С.380–381.

²³ *Єфремов С.* Жертва двоєдушності. До Гоголевського ювілею // Рада. – 1909. – 20 березня (2 квітня).

²⁴ *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К., 1995. – С.319–320.

²⁵ Див.: *Прохоренко Є.Є.* Про видання творів Миколи Гоголя українською мовою на рубежі 20–30-х років ХХ століття // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008. – Вип.41. – С.24–25, 35.

²⁶ Цит. за: Там само. – С.25–28.

²⁷ Там само. – С.28–29, 30–31.

- ²⁸ Цит. за: Там само. – С.31–34.
- ²⁹ Див.: *Бойко І.З., Гімельфарб Г.М.* Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. До 100-річчя з дня смерті М.В.Гоголя. – С.56–57, 60.
- ³⁰ Там само. – С.23, 24.
- ³¹ Див.: *Чалий Д.В.* Вплив реалізму Гоголя на творчість Квітки-Основ'яненка // Гоголь і українська література XIX ст.: Зб. ст. – К., 1954; *Крутікова Н.Є.* Гоголь і Гребінка // Там само; *Кирилюк Є.П.* Гоголь і Шевченко // Там само; *Крутікова Н.Є.* Іван Франко про Гоголя // Там само; *Куриленко Й.М.* Традиції Гоголя в українській класичній драматургії // Там само; *Бойко І.З., Гімельфарб Г.М.* Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. – С.60–63.
- ³² *Білецький О.І.* Гоголь і українська література // Гоголь і українська література: Зб. ст. – С.15, 11.
- ³³ *Крутікова Н.Є.* М.В.Гоголь і українська література XIX століття. – С.21–22.
- ³⁴ Див.: *Гаско М.* В колі Шевченкових та Гоголевих друзів. Етюди пошуків і знахідок. – К., 1980.
- ³⁵ *Маланюк Є.* Шевченко і Гоголь // *Маланюк Є.* Повернення. – С.291.
- ³⁶ *Маланюк Є.* Гоголь в літературознавстві. – С.298, 299.
- ³⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Из драгоманівських студій // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.292.
- ³⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Новий Переяслав // Там само. – Т.2. – С.300.
- ³⁹ *Оглоблин О.* Предки Миколи Гоголя // *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.82–83; 113.
- ⁴⁰ *Грабович Г.* Гоголь і міф України // *Сучасність.* – 1994. – №9. – С.77, 78, 81, 82.
- ⁴¹ Там само. – С.84–85, 89, 91, 92.
- ⁴² *Грабович Г.* Гоголь і міф України // *Сучасність.* – 1994. – №10. – С.137, 138, 140.
- ⁴³ Там само. – С.141, 143, 146, 147, 149.
- ⁴⁴ Див.: *Самойленко Г.В.* Украинская гоголеана на рубеже веков (1979–2004) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Вип.24; *Михед П.В.* З історії гоголівської бібліографії // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1999. – Вип.12.
- ⁴⁵ *Скуратівський В.* «На порозі мовби подвійного буття» (Із спостережень над світами Гоголя) // Гоголезнавчі студії/Гоголеведческие студии. – Ніжин, 1997. – Вип.2.
- ⁴⁶ *Попович М.В.* Світ Гоголя // Філософська думка. – 1984. – №6.
- ⁴⁷ *Наливайко Д.* Первинні образи в творчості Гоголя // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1996. – Вип.1.
- ⁴⁸ *Агаєва Т.* Гоголівський міф про Петербург. – Чернігів, 1994.
- ⁴⁹ *Славутиця Я.* Чого Микола Гоголь писав російською мовою // Микола Гоголь і світова культура: Мат-ли міжнар. конф., присвяченої 185-річчю з дня народження письменника. – К.; Ніжин, 1994.
- ⁵⁰ *Іванкін І.* Дім дахом униз. Гоголь-футурист // *Сучасність.* – 1998. – №2.
- ⁵¹ *Гундорова Т.* «Вечори на хуторі біля Диканьки»: диявольський контракт і культурна ініціація // Микола Гоголь. Тарас Бульба. – Б.м., 1998.
- ⁵² *Ковальчук О.* Страх як проблема українського буття (гоголівська проєкція) // Гоголезнавчі студії/Гоголеведческие студии. – Ніжин, 2000. – Вип.5.
- ⁵³ *Кучерявець В.Г.* Гоголь у сприйнятті студентів Ніжинського педуніверситету // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип.16. – С.178, 177.
- ⁵⁴ М.Гоголь, сформований патристикою, святоотецьким переданням сприймається як «духовний письменник», який «перевершив Гоголя-белетриста» (див.: *Яровий О.С.* «Внутрішній» Гоголь: актуальність духовних шукань // Література і культура Полісся. – Вип.24. – Ніжин, 2004. – С.13).
- ⁵⁵ *Попович М.* Нарис історії культури України. 2-е вид, випр. – К., 2001. – С.349, 350–351.
- ⁵⁶ Там само. – С.354, 356, 362, 360, 351.
- ⁵⁷ *Гундорова Т.* Кітч і література. Травестії. – К., 2008. – С.113, 114, 118, 262.

The article examines Hohol's place and role in cultural and intellectual space in Ukraine as a history of appearing and change of the series of forms of Hohol' studies. The author introduces phenomenon of Ukrainian Hohol' study, its basic ideas, myths, stereotypes, political basis, stages of formation: from the very begin-

ning till Modern style, Soviet, diaspora, contemporary stages. The author traces the change of reception mechanism of Hohol's image in Ukrainians' professional and mass conscience. The question is about gradual transition from the idea of «split» to the idea of integral image of Hohol'.

О.В.Ясь*

**«СВІЙ» СЕРЕД «ЧУЖИХ», «ЧУЖИЙ» СЕРЕД «СВОЇХ».
«ИСТОРИЯ МАЛОЙ РОССИИ» Д.БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО У СВІТЛІ
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПЕРЕХРЕСТЯ**

(до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського)

Висвітлюються соціокультурні передумови та інтелектуальні впливи, які спричинилися до написання «Истории Малой России». Розглядається конструкція цієї праці й авторська стратегія пояснення української минушини. Аналізується рецепція студії Д.Бантиша-Каменського в українській та російській історіографіях.

«Науковий розгляд української історії започаткував росіянин Дмитро Бантиш-Каменський (тут і далі курсив – О.Я.) своєю чотиритомною працею «История Малой России»¹. Це – звичайна заувага і zarazом констатація-оцінка, висловлена принагідно між кількома сюжетними лініями викладу у короткому нарисі історії України німецького вченого А.Каппелера. Проста і логічна формула, здавалося б, точно відображає цю знакову та досить суперечливу подію на теренах українського історієписання XIX ст.

Урешті, зазначена думка виглядає вповні слухною, принаймні коректною, з огляду на оцінки та тлумачення як цієї чотиритомної «Истории Малой России» (Москва, 1822 р.), так і постаті Д.Бантиша-Каменського (1788–1850 рр.) в українській історіографії. Якщо врахувати загальний, оглядовий масштаб та адресне призначення книги німецького історика, то такий погляд загалом сприймається як неупереджений.

Утім, ця ж дефініція на ґрунті сучасного українського історієписання потребує переосмислення, щонайменше перегляду чи корекції щодо ступеня її адекватності в контексті загальних інтелектуальних і культурних трансформацій першої половини XIX ст.

У дореволюційній Росії «История Малой России» Д.Бантиша-Каменського видавалася чотири рази (1822, 1830, 1842 та 1903 рр.), а вп'яте була опублікована як пам'ятка історичної думки вже у сучасній Україні з передмовою О.Гуржія (1993 р.).

Вважають, що перероблене і доповнене видання цієї праці (1830 р.) з присвятою російському імператорові Миколі I (від 10 квітня того ж року), хоч і має істотні фактографічні доповнення, але в концептуальному плані зазнало незначних перетворень². Відтак, друге видання найповніше репрезентує погляди історика. Натомість третє прижиттєве видання (1842 р.) майже не відрізняється від другого.

Варто відзначити, що студія Д.Бантиша-Каменського зазнала і цензурних змін, які не були великими за обсягом вилученого матеріалу, але помітно вплинули на висвітлення деяких «делікатних» (відома «промова» П.Полуботка перед Петром I та ін.), як тоді вважалося, проблем «малоросійської історії»³.

** Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.*